

**Інститут Східної Європи
Кафедра українознавства
Університету «Львівський Ставропігон»**

Олег Храбан

Україна після Переяслава

Львів, Видавництво Університету «Львівський Ставропігон», 2015р.

Друкується за рішенням
Кафедри Українознавства Інституту Східної Європи
Університету «Львівський Ставропігон»,
протокол № 1, від 4 січня 2015р.

За редакцією
доктора історичних наук, професора, академіка, завідувача
Відділення «Християнська Історія», завідувача Кафедрою
Українознавства, директора Інституту Східної Європи
Університету «Львівський Ставропігон» В.С.Ідзьо

Рецензенти:

Грабовецький В. - доктор історичних наук, професор Кафедри українознавства Університету «Львівський Ставропігон».

Калакура Я. - доктор історичних наук, професор Кафедри українознавства Університету «Львівський Ставропігон».

Кміт Я. - доктор філософії, професор Кафедри українознавства Університету «Львівський Ставропігон».

Кононенко П. - доктор філологічних наук, професор Кафедри українознавства Університету «Львівський Ставропігон».

Кононенко Т. - доктор філософських наук, професор Кафедри українознавства Університету «Львівський Ставропігон».

Недюха М. - доктор філософських наук, професор Кафедри українознавства Університету «Львівський Ставропігон».

Огірко О. - доктор філософських наук, професор Кафедри українознавства Університету «Львівський Ставропігон».

Партико З. - доктор філологічних наук, професор Кафедри українознавства Університету «Львівський Ставропігон».

Олег Храбан.

X-29. Україна після Переяслава. Наукове видання. - Львів, Видавництво Університету «Львівський Ставропігон», 2015р. - 36с.

ISBN 978-966-8067-43-11

Наукова праця професора, вченого секретаря Українського Університету та Українського Історичного Клубу міста Москви Олега Григоровича Храбана «Україна після Переяслава» досліджує трагічне становище Української козацької держави після 1654 року...

Праця приурочена пам'яті визначного вченого української діаспори в Москві, професора, вченого секретаря Українського Університету та Українського Історичного Клубу міста Москви.

ISBN 978-966-8067-43-11

© Храбан О.Г., 2015р.

Зміст

О.Храбан. Україна після Переяслава.....4

О.Храбан. Спалах гніву народного.....23

**Професор Олег Храбан, вчений секретар
Українського державного університету та
Українського Історичного Клубу міста Москви**

Україна після Переяслава в 1654- 1660 роках

В багатьох історичних працях Переяславська угода зображується як свято “возз'єднання слов'янських народів“, а всі послідуєчі роки - як їх спільне, дружнє життя. Як же так трапилось, що лише через п'ять років після підписання цієї угоди біля Конотопу в жорстокому двобої зустрілись дві армії: більш як стотисячна московська армія під керівництвом князя Ромодановського і українська - під приводом гетьмана Івана Виговського? Чому блискуча перемога української зброї не дала ніякого позитивного результату?

Але вернемося на кілька років назад. З перших днів повстання з весни 1648 року обраний на Січі гетьманом Богдан Хмельницький шукав союзників проти ворога - Польщі, що панувала на Україні, передусім бажаючи військової допомоги. Протягом війни він дипломатичними заходами домогся ізоляції Польщі і налагодив добрі стосунки з сусідніми державами, забезпечив Україні допомогу Криму, досяг прихильного нейтралітету Туреччини і Семиграддя, змусив Молдавію розірвати союз із Польщею, готував союз зі Швецією, зав'язав дружні відносини з Венецією.

З єдиновірною Московською державою, яка вела, хоч і невдало, війни з Польщею, Богдан Хмельницький спробував вступити в дипломатичні відносини на початку літа 1648 року після своїх перемог на Жовтих Водах і під Корсунем. Він закликав царя, щоб московські війська прийшли на допомогу Запорозькому Війську і разом ударили по Польщі. Після п'ятирічного безперервного листування та обміну посольствами було укладено міждержавну Угоду в січні 1654 року в Москві.

Не можна сказати, що, підписуючи умову, Хмельницький зовсім не знав, що таке Московія. У всякому разі деякі звістки про цю могутню централізовану державу він міг одержувати від свого брата Григорія, який виїхав з України за російський кордон, до Белгорода, і там служив у російському війську. Та і

українська старшина теж знала звичаї та відношення москалів до "черкасів". Але іншого вибору на той час України не мала.

Москва, укладаючи договір, ніби то визнавала Україну за самостійну і незалежну державу. Але московське царство за своєю природою і характером було унітарною, абсолютистською, феодално-кріпосницькою державою, для якої Українська Гетьманська держава з її ладом і сильними демократичними елементами, з козацьким землеволодінням і вільною від феодалного примусу працею на землі, покочаченим селянством була своєрідною історичною антитезою.

Виходячи зі своєї загарбницької, колоніальної політики, Московія дивилась на Україну як на майбутню частину свого царства, прагнула обмежити українську державність, маючи за кінцеву мету знищення Української Гетьманської держави і зміну протекторату на повну інкорпорацію України, перетворивши її в московську провінцію.

Важніші статті, на які царський уряд все ж дав згоду, були такі:

Права і вільності всякого стану людей на Україні підтверджуються.

Всякі виборні суди козацькі і виборні уряди міські мають далі вільно відправлятися.

Гетьмана вибирає військо вільно і тільки сповіщає царя про вибір.

Гетьман і військо Запорозьке можуть приймати посольства від чужих держав, тільки сповіщати царський уряд про те, з чого йому може вийти шкода.

Війська козацького має бути 60 тисяч.

Україна мала нібито права осібної держави, зовсім самостійної, автономної, тільки зв'язаної особою царя з Московщиною. З другого боку, московський уряд не хотів віддати повного самоврядування українському громадянству, не хотів дозволити, щоб воєводи і всякі уряди настановлялися самою людністю, щоб всі доходи з України збирались самими

українськими виборними урядниками до місцевого скарбу і віддавалися на місцеві потреби... Було очевидно, що на місце польських урядників Москва хоче прислати своїх воєвод на Україну, і першим ділом уже прибули такі воєводи до Києва, поставили собі тут нову фортецю, своє військо московське і оснувалися тут так, як хазяїни, на дбаючи про гетьмана і його владу, і такі воєводи мали згодом прибути й до інших українських міст.

Хмельницький і старшина побачили, що чого іншого вони хотіли від Москви, а до чого іншого вона береться. Вони хотіли від неї допомоги в боротьбі з Польщею для визволення України і вільного життя. Москва ж дивилася на Україну як на новий прибуток свого царства і хотіла взяти її міцно в свої руки.

Війну з Польщею Москва розпочала, але мала на оці прилучення білоруських земель, до котрих бралась вже давніше. Хмельницького теж просила вислати своє військо на Білорусь в поміч московському, і той се сповнив. В заміну московська влада прислало своє військо на Україну, щоб з Хмельницьким іти на Волинь і там зійтися з тим військом, що було на Білорусі. Але Хмельницький боявся, що з цього походу виростуть тільки нові претензії московські до України і українського життя.

Похід звівся на ніщо. Хмельницький не рушився з Київщини, так що московська влада аж докоряла йому за се відтягання від війни... Війна Москви й козаків на Білорусі пішла незвичайно вдатно з початків. Міста білоруські здебільшого піддавалися добровільно козакам і московському війську. Козаки зайняли білоруські землі пограничні з Гетьманщиною й заложили тут новий полк. Московське військо опанувало білоруські землі аж до самого Вільно. Така перемога Москви над Польщею заохотила й інших сусідів покористуватися нагодою.

В Швеції настав новий король Карл X і задумав відновити стару війну з Польщею. З шведами ж у зносінах стояв здавна князь Семигороду (або Трансильванії, на Угорщині): се був

союз протестантських держав проти держав католицьких - Польщі та Австрії. Тепер король шведський і князь семигородський намірились знищити Польщу. В Польщі і Литві вони сподівались опертися на панах-протестантах, що дуже терпіли, як і православні, від католицької шляхти та уряду. Мали на думці також Хмельницького, що здавна вів приязні переговори і з Семигородом і з Швецією, заохочуючи їх на Польщу... Хмельницький задумав опертися на них не тільки для визволення українців від Польщі, але також і на те, щоб розв'язати собі руки в відносинах з Московією. Він з великою охотою прийняв заклик шведського короля до спільної боротьби з Польщею і, чекаючи тої спільної війни, не дбав про московські походи.

Зима 1654 на 1655 рік пройшла в досить млявій оборонній війні з Польщею. Коли польське військо з татарською ордою пішли походом на Брацлавщину, відти на Київщину, Хмельницький з московським військом стрів їх недалеко Білої Церкви. Московське військо показало себе не особливо, але в рішучу хвилю наспів Богун з своїм полком і поляків було відбито, а хан після цього покинув поляків.

Весною шведський король зібрався походом на Польщу і просив Хмельницького виступити. Хмельницький вибрався на Поділля, на Кам'янець, потім - на Львів та Люблін. З Хмельницьким було московське військо під проводом боярина Бутурліна, тому Хмельницький, мавши всю Галичину в руках, не взяв Львів, задовольнившись лише викупом. Шведському королю Хмельницький відписав, що не хотів пускати Москву в Західну Україну, тому і не здобував там нічого. Шведський король, зі своєї сторони, переконував гетьмана і старшину, аби зовсім розірвали з Московією. Він остерігав їх, що Московський уряд при своїм самодержавнім устрою "не потерпить у себе вільного народу", не дотримає обіцянок щодо вільностей українських і поневолить козаків.

Проте бажанням Хмельницького і старшини було, мабуть, зробити Україну нейтральною державою під протекторатом

Москви й Швеції, а може, й Туреччини, з котрою по своїм піддані під Москву Хмельницький відновив незадовго свої давні відносини. Але затримати нейтральність між Москвою і Швецією було важко: обставини змушували вибрати щось одне між ними.

Коли шведам почало щастити на війні й вони захопили всю північну Польщу, поляки постаралися розсварити Москву з шведами: дали надію цареві, що виберуть його королем польським, і так ціла Польща з'єднається з Московщиною. Москва з Польщею в 1656 році уложила перемир'я і почала війну з шведами. В роздратованому листі до царя Хмельницький порівнював поведінку московитів з поведінкою шведів: "Шведи - люди честі: пообіцявши дружбу і союз, вони дотримуються слова. Проте цар, уклавши перемир'я з поляками і маючи намір повернути нас в їхні руки, вчинив з нами безсердечно".

Найбільшу лють української старшини викликало укладення у Вільнюсі миру між московським царем і поляками без усякої на те згоди українців; більше того, спеціально послану українську делегацію навіть не допустили до переговорів. Віленська умова, по суті, заклала основи майбутнього розділу України.

Хмельницький все більше прихилився до гадки, щоб розірвати свої відносини з Москвою. Зі Швецією і з Семигородом Хмельницький укладає в 1656 році тісний союз: обіцяє шведам стати з своїм військом проти кожного їх ворога, хоч би й проти Москви, і умовляється поділитися землями польськими з Швецією і з Семигородом. З початком 1657 року розпочато спільними силами України, Семигороду і шведів рішучу війну з Польщею, против волі московського царя. Сам Хмельницький, одначе, був настільки вже хворий, що не пішов в похід: вислав київського полковника Ждановича з трьома полками в Галичину. Разом з тим рушив Юрій Ракочій, князь семигородський, на Варшаву, щоб там зійтися з шведським військом. Війна ся, якби повелась щасливо, мала зробити кінець

Польщі, віддати під владу козацьку Західну Україну і визволити гетьмана з-під влади і впливу Москви. Але кампанія не удалася: Шведи, почувши, що на їх землі напала Данія, пішли з Польщі. Ракочія поляки погромили і напустили на нього татар, так що він мусив помиритися з Польщею. Ждановичу не удалось доказати нічого важнішого, а особливо прикро і небезпечно було, що в війську його прокинувся бунт: козаки почувши, що старий гетьман доживає останні дні, говорили, що вони не будуть воювати Польщі проти царської волі. Жданович, побачивши такий настрій в війську, скоріш залишив похід і пішов назад.

Козачі полки, послані Богданом Хмельницьким на південь під команду Юрія Хмельницького, також відмовились іти далі і почали розбігатися по домівках.

І без того дуже хворий Богдан Хмельницький після розмови з Ждановичем так розхвилювався, що його розбив параліч, йому відібрало мову і через шість днів, 27 липня 1657 року, він помер.

Україна в найбільш рішучу хвилю, коли важилася вся її доля, стратила свого довголітнього провідника - єдину людину, яка могла кермувати нею, і на його місце дістала недосвідченого і хоровитого підлітка - Юраська Хмельниченка, ще за життя батька вибраного на його місце гетьманом - єдине задля його великого імені.

Це був один з найбільш трагічних моментів в історії України. В часи Хмельниччини українське громадянство виявило великий організаційний хист. Якби це громадянство могло спокійно попрацювати над своїм суспільним і політичним устроєм, над своєю конституцією, - певно, зуміло б зробити новий устрій тривким і певним, потрапило б пристосувати до нових потреб державного життя старі відносини й порядки. Та, власне, от сього воно не мало - змоги спокійно і вільно попрацювати над виробленням і утриваленням нового ладу. Весь час Україна жила на воєнній нозі, з усіх боків стерегли її інші держави, які хапалися за

всяких слід внутрішнього роздвоєння чи замішання на Україні, щоб його роздмухати, щоб забити клин в кожному щілину та цим розбити і ослабити українське життя.

Ворогам України допомагало суспільне, соціальне роздвоєння між українськими народними масами і старшинськими колами, між народом і старшинським урядом. Народ підняв повстання, щоб визволитись з панської кормиги; він скористувався ним, щоб вигнати шляхту з України, заволодіти землями, які шляхта поміж себе розібрала, і стати паном своєї праці й своєї долі. Більш за все він боявся, щоб не вернулися знову пани на Україну і не завели заново своїх порядків. Тому народ нізачо не хотів миритися з поляками, тому невірним оком дивився на все, що заносило на поворот до старих, панських порядків. Тим часом старшина козацька, маючи в своїх руках владу - зайнявши з цього погляду місце шляхти, мала охоту іти її стежкою: володіти землями, закладати собі села, заводити підданих. В тім вона виросла й іншого способу матеріального забезпечення свого не знала й не бачила. При першій оказії - уже в першій посольстві до Москви 1654 року вона почала від московського уряду випрошувати собі грамоти на річні маєтності з правом садити на них підданих, правда, тих випрошених грамот старшина боялась навіть показувати на Україні, знаючи, як неприхильний до того народ та і сам великий Гетьман. Але народ український зачував уже, що нова старшина топче стару стежку, й ставився ворожо до неї, бо підозрівав в її політиці своєкорисні забіганки. Різко те ворогування виявилось пізніше, але початки його проявились дуже скоро по смерті Хмельницького, ослабили позицію старшини й її політику, і се була велика шкода, бо старшина все ж мала на оці визволення цілої України, політичні інтереси цілого народу.

В серпні 1657 року в Чигирині на старшинській раді обрали гетьманом Івана Виговського. Оскільки Чигиринська рада відбулася на гетьманському дворі, при зачинених воротах, з обмеженою кількістю учасників, Виговський, бажаючи

додержати козацького права, призначив нову раду, яка відбулася на початку жовтня того ж року. Корсунська рада, на яку прибули послы від Швеції, Польщі, Туреччини, Криму, Семигорода, Молдавії, Волощини, підтвердила гетьманство Виговського, а також вирішила ряд дуже важливих справ і відіграла значну роль у зміцненні міжнародного становища України.

Виговський продовжив активну міжнародну діяльність Богдана Хмельницького. Було оформлено союзний договір зі Швецією, підготовлений ще за Богдана Хмельницького. У переговорах зі Швецією Виговський прагнув запевнити Україні повну самостійність; "визнати і оголосити Запорізьке Військо з підвладними йому провінціями за вільний і нікому не підданий народ" Україна, - наполягав І.Виговський, - повинна стати такою державою, як Нідерланди або Швейцарія - дві республіки, яким Вестфальський мир, що завершив 30-річну війну в Європі, гарантував самостійність.

Договір зі Швецією мав оборонний характер. Обидві сторони забезпечували собі взаємодопомогу на випадок ворожого нападу. Але головною умовою було те, що Швеція мала визнати Україну вільною державою і обороняти її волю і незалежність. З Польщею, від якої Україну відділяла нейтральна смуга між Случем і Горинню, було укладено перемир'я. Одночасно був поновлений союз з Кримським ханством.

Виговський спочатку не хотів розривати союзу з Московією, але він домагався, щоб вона ставилась до України як до рівноправної держави. "Нехай Великоросія буде Великоросією, Україна Україною - ми є військо непереможне" - так відповів він московському послові на заяву про те, що нібито України - це "гілля, відламане від природнього кореня Великоросії".

Після смерті Б.Хмельницького Москва вирішила використати ситуацію і розгорнути наступ на державність України, її суверенітет, автономний устрій. Цар не визнав обрання Виговського, мотивуючи це поправкою до договору 1654 року, яку однобічно висунула Москва. Сама процедура

виборів мусила проходити обов'язково у присутності царського представника.

Нова рада відбулася 7 лютого 1658 року в Переяславі. Вона одногосно підтвердила обрання Виговського; козаки високо цінували його діяльність під час війни. Вони заявляли, що він "голову свою смажив, нас із лядської неволі визволяючи".

Загроза втягування України в широкомасштабний громадянський конфлікт, що з початком 1658 року стає цілком реальною, змушує Виговського значно пом'якшити власну позицію у стосунках з Москвою. Гетьман дає принципову згоду на розміщення московських ратних залог на чолі з воєводами в українських містах. Цілком імовірно, що в Переяславі обговорювалося також питання утримання російських військ в Україні коштом місцевого населення. Поступки, зроблені Виговським російській стороні, мали умовний характер: реалізація взятих зобов'язань пов'язувалася з наданням гетьманському уряду політичної та військової допомоги в боротьбі з опозицією. Але прикладаючи на позір певні зусилля, спрямовані на примирення конфліктуючих сторін, Москва продовжує підтримувати активні контакти з гетьманською опозицією, надаючи їй таким чином важливу моральну допомогу.

В Україні починають поширюватися чутки про те, що з Москви йде військо на чолі з князем О.Трубецьким, щоб "...на государя сей край отбирал и властей государских поставил"... Наміри царського уряду зустрічають різкий протест українців. У Миргородському полку спалахує так званий "бунт" , керований місцевим полковником Г.Лісницьким, що мав чітко виражене антимосковське спрямування.

Використовуючи складну ситуацію в Україні царський уряд для посилення свого панування втрутився в соціальне протистояння і боротьбу старшин за владу. Кошовий отаман Яків Барабаш і полтавський полковник Мартин Пушкар підняли заколот проти законного, до того ж - тричі обраного гетьмана. При цьому гетьманська опозиція, яка була антагоністично

настроєна до шляхетських порядків, прагнула заручитися підтримкою “правовірної” московської сторони. Уже наприкінці жовтня - на початку листопада 1657 року лідер опозиції кошовий отаман Барабаш надіслав до Москви лист, у якому “викривав” таємні наміри Виговського “в.ц. мил. зрадити і все військо Запорозьке православне... в неволю віддати”. Моральна допомога, надана Москвою опозиції, провокує новий виток ескалації напруги у Війську Запорозькому, епіцентр якої з Січі переміщується на Полтавщину.

Наступним кроком на шляху ескалації напруження в стосунках гетьманського уряду з царем став похід в Україну білгородського воєводи Ромодановського, що розпочався 13 червня 1658 року. А вже 12 липня київський полковник повідомляв, що “будто Барабаш ... у Ромодановского и с людьми собирается...”, останній йому “...булаву и бунчук дал и людям его... государево жалованье...”

Протягом серпня Виговський тричі звертається до Ромодановського з настійливою пропозицією видати йому лідера заколотників, проте безрезультатно. За таких умов уряд Виговського підписує Гадяцьку угоду з Річчю Посполитою. Важко не погодитися з думкою Грушевського про те, що в гетьмана не було інших засобів змусити Москву не втручатися у внутрішні справи Української держави.

Повстання поширилось на все Подніпров'я. З сорока тисячами чоловік Пушкар і Барабаш виступили проти Виговського. Вони розбили надіслані гетьманом війська під проводом полковників Івана Богуна та Івана Сербина. Тоді Виговський мобілізував полки, в яких було 20 тисяч козаків, приєднавши своїх нових союзників - татар, 40-тисячну орду на чолі з Карачбеєм.

Була взята в облогу Полтава, біля якої два тижні точилися бої. Заколотники були розбиті, з їхнього боку полягло 15 тисяч, серед них і Мартин Пушкар. Барабаша повісили. Полтава була спалена. Запорожці втекли під захист московського війська, яке прибуло разом з воєводами, щоб стати залогом в Києві,

Чернігові і Ніжині. Правда, воєводи злякалися і відступили зі своїми ратними людьми в межі Московської держави. Тільки Шереметьєв зумів укріпитися в Києві.

Так розпочалася в Україні кривава братовбивча війна, викликана боротьбою за гетьманську владу. Почався розпад збройних сил України. Порушилась їх могутня монолітність. Вперше протягом національно-визвольної війни козацькі полки воювали один проти одного. Така обстановка в Україні певною мірою була наслідком підступної, двоєдушної політики Москви, яка і розпалювала, і використовувала громадянську війну в Україні. Агенти царського уряду доводили, що слід обмежувати владу гетьмана і старшини, завести по містах царських воєвод, піддати цілковито Україну під царя, який і захистить народ.

Виговський на гіркому досвіді переконався, що при найлояльнішому його ставленні до Московської держави царська політика несе і йому особисто, а головне, Україні - згубу. Гетьман приймає рішення розірвати союз з Москвою. Виговського підтримала більшість козацьких полковників зі своїми полками, а також генеральна старшина, які добре розуміли антиукраїнську політику Москви. Це були найосвіченіші люди серед козацтва, прославлені в минулій боротьбі українського народу з поляками. Разом із цією старшиною стояло і духовенство, яке противилось домаганням Москви скасувати давній звичай обирати нового митрополита для Української церкви вільними голосами усіх архієреїв, а також підкорити українську церкву московському патріарху.

Заможні міщани також стояли за незалежність України. Вони вже почали відчувати наступ Москви на магдебургію та інші їхні права. Виговський зі старшиною виступили з міжнародним маніфестом, пояснюючи причини, що призвели їх до цілковитого розриву і війни з Москвою. "Ми, все військо Запорозьке, - писалося у маніфесті, - заявляємо перед Богом і цілим світом цією нашою невинною і чистою маніфестацією, що великі війни, ведені з Польщею, не мали ніякої іншої мети,

як тільки оборону святої Східної церкви й прадідівської свободи, якої любов'ю ми держимося".

І саме заради захисту свободи козаки прийняли протекторат Москви, яка порушила свої зобов'язання. "Не дали ми ніколи причини порушити пакти, але всім додержали свято нашу вірність, умови й союзи. І не з іншої причини прийняли ми протекторат великого князя московського, як тільки щоб нашу свободу, здобуту за Божою допомогою і освяченою кров'ю, могли зберегти, а після смерти передати потомкам нашим". Далі говорилося в маніфесті, що цар московський не виправдав надій України, не виконав своїх обіцянок; не давав допомоги проти ворогів, розпочав трактати із Польщею коштом України. Задумав зовсім знищити Білу Русь і Україну з усім військом Запорозьким, почав сіяти усобицю, піддержувати бунти проти гетьмана. "Москва готує нам ярмо неволі насамперед внутрішньою громадянською війною, а далі відкрито своєю власною зброєю, без усякого приводу з нашого боку". Наприкінці в маніфесті зазначалося, що не на українців спадає відповідальність за нову війну, що вже розпалилася, і що вони "примушені підняти законну оборону та вдатися до сусідів з проханням про допомогу для своєї свободи." Оскільки Швеція на той час припинила війни і формально замирилася з Московією і з Польщею, Виговський зі старшиною, вище православне духовенство з Київським митрополитом Діонісієм Балабаном прийняли пропозицію про союз з Польщею, яка, будучи ослаблена майже безперервними війнами, прагнула знову приєднати козаків, обіцяючи Україні самостійність у межах Речі Посполитої. 16 вересня 1658 року в місті Гадячі був укладений трактат про унію України з Польщею.

Передбачалося, що на основі Гадяцької угоди буде утворений державний федеративний союз трьох республік: Польщі, Великого князівства Литовського і Великого князівства Руського (тобто, України), об'єднаних між собою тільки особою короля. Головою Великого князівства Руського буде гетьман, вибраний всіма станами. Козацького війська буде 30 тисяч і,

крім того, наємного війська в розпорядженні гетьмана 10 тисяч. Православна віра має бути у всім зрівняна з католицькою, митрополит і владики матимуть місце в сенаті. Київська академія буде зрівняна в правах з краківською, і ще в котрімсь місті України має бути заснована одна академія.

Трактат укладався спішно, і багато дечого в нім ще не було продумано і вияснено. Навздогін потім, на сейм, що мав сей трактат затвердити, послано бажання, щоб в Велике князівство Руське ввійшла не тільки Східна, а й Західна, ціла Україна. Виговський спішився з трактатом, щоб дістати поміч від Польщі против Москви. Гадяцька угода була укладена в середині серпня 1658 року. Не зважаючи на подальші численні спроби порозумітися з царем, стосунки між двома державами неухильно погіршуються. У Москві бере верх точка зору щодо необхідности проведення жорсткої лінії в відносинах з “изменником Ивашкой“. Внаслідок цього в Полтавський полк, відомий своїми опозиційними настроями стосовно гетьмана, надходить царська грамота, у якій міститься заборона виконувати будь-які розпорядження гетьманського уряду та наказ переобрати Виговського.

Розпочинається інтервенція російських військ в Україну. Ранньою весною, 3 жовтня 1659 року, більш як стотисячна московська армія під проводом князів Трубецького, Ромодановського, Пожарського та Львова вирушила на Україну, руйнуючи і знищуючи все на своєму шляху.

Князь Пожарський звелів вирізати всіх до одного людей у містечку Срібному. Протягом 70 днів ніжинський полковник Григорій Гуляницький з п'ятьма тисячами козаків свого і Чернігівського полків витримували облогу в Конотопі. Не мали успіху ні запеклі штурми, ні підкопи з мінами, ні жорстокий безперервний гарматний обстріл. Московські командуючі наказували засипати рів навколо фортеці. Козаки робили вилазки, розганяли московських вояків, виносили з рову насипану землю і переносили її на вал, який щоразу ставав ще вищим. Розлючений Трубецькой послав частину свого війська

до міста Борзни. Місто спалили, побили багато людей, а козацьких жінок і дітей, які залишилися живими, відправили в Москву. Така ж трагічна доля спіткала і Ніжин.

Виговський, нарешті, зміг зібрати свої сили: козацькі полки (16 тисяч), наймані війська - сербів, поляків, німців, волохів (кілька тисяч), а також орди кримського хана Махмед-Гірея і польські хоругви під проводом Андрія Висоцького. 24 червня це об'єднане військо вирушило до Конотопа. По дорозі розбили загін московського війська і підійшли до багнистої річки Сосновки за 15 верст від Конотопа. Гетьман вирішив, що ця місцевість підходить до поля битви.

Козаків під командуванням Степана Гуляницького він розмістив на широкому луці в закритому місці. Верст за десять Виговський поставив татарські орди, а сам взяв невеликий козацький загін і частину орди на чолі з султаном-мурадином, перейшов бродом Сосновку і 27 червня з тилу вдарив на військо, що облягало Конотоп. Він мав намір ніби вдатися до втечі і таким чином примусити московське військо погнатися за козацько-татарським загоном, дотягнувши вороже військо до місця, де сховалися основні козацькі сили.

Після удару Виговського серед ворожих військ виникла паніка, вони почали тікати, а козаки - переслідувати їх. Однак, згодом воєводи побачили, що у Виговського війська вдсятеро менше, ніж у них. Вони самі повели атаку на козаків, а ті, як і наказував гетьман, почали втікати і перебрались через річку Сосновку. Вранці Пожарський з 30-тисячним військом перейшов Сосновку, решта московських військових сил залишилися під Конотопом. Пожарський почав лагодити своїх вояків до бою, наказав встановити гармати. В цей час козацький п'ятитисячний загін на чолі із Степаном Гуляницьким викопав непомітно для ворога рів, просуваючись до того моста, який щойно перейшло московське військо. Пожарського атакував із своїм загоном Виговський і під ворожим обстрілом зразу подався назад, знову використовуючи маневр удаваної втечі. Московські війська кинулися за ним і таким чином опинилися

далеко від моста. Козаки Гуляницького, які тепер знаходилися в тилу московського війська, порубали міст і загатили ним річку, додавши скошеної трави, очерету і нарубанної лози. Річка розлилася на всю луку. Пожарський, побачивши позаду себе козаків, повернув назад. Тоді вже Виговський почав його переслідувати. Пожарський зі своїм військом подався назад до річки, але там не було ходу. Московські гармати і коні повгрузали в багнюці. Спроба втечі пішки теж була невдалою. 30 тисяч царських вояків лягло трупом, устилаючи луку, загативши річку Сосновку. Трубецькой з рештою війська поспішив відступити від Конотопа. Відбиваючись від атак козаків і татар, що його переслідували, він дійшов до Путивля. А взагалі результатом Конотопської битви стала загибель близько 40 тисяч царського війська, полон - іще 15 тисяч.

Московська армія зазнала нечуваного розгрому. Кілька московських воевод потрапило в полон. Князя Пожарського Виговський віддав татарам. Той так паскудно лявся, що хан наказав відрубати йому голову. Російський історик Соловйов описує на основі московських джерел наслідки розгрому царських військ: "цвіт московської кінноти ...загинув в один день, і ніколи вже після того цар московський не був в силі вивести в поле такого блискучого війська". В жалобній одежі вийшов цар Олексій Михайлович до народу і жах напав на Москву... Царська столиця Москва тепер затремтіла за свою власну безпеку: з наказу царя люди всіх станів поспішали на земляні роботи для укріплення Москви. Сам цар з боярами раз-у-раз приходив дивитися на ці роботи. Мешканці околиць зі своїми родинами і майном наповнили Москву, і йшли чутки, що цар виїздить за Волгу, за Ярославль. Очікувалось, що Виговський піде просто на Москву. Бій під Конотопом , здавалось, вирішив війну на користь України і з'явилась перспектива звільнитися від влади Московії.

Але використати таку грандіозну перемогу Виговський не міг. За його плечима кувалася зрада і знову готувалось повстання. Головною причиною політичного фіаско гетьмана

Виговського стало оприлюднення в Україні Гадяцької угоди в редакції, ратифікованій польським сеймом. Польські сенатори вилучили з угоди будь-які натяки про незалежність Української держави, погодившись лише на автономії Наддніпрянщини. Немилосердно обкраяна при ратифікації угода була абсолютно нежиттєздатною. Адекватно розцінював ситуацію й сам Виговський. Ознайомившись із привезеним польським посланцем К.Перетятковичем варіантом, гетьман з гіркою зауважив: “Ти зі смертю приїхав і смерть мені привіз...”

Більшість українського народу не сприйняла Гадяцької угоди. Немоżliвим здавався ніякий союз із Польщею, з-під гніту якої кривавими битвами тільки що визволились. Боялись, що польські магнати і шляхта повернуться, знову буде кріпацтво, панщина, окатоличення, ополячення. Сама думка про поворот під верховенство польського короля була нестерпною. Не тільки селяни, частина козаків, окремі міста, а й такі старшини, як вінницький полковник Іван Богун і славетний кошовий Іван Сірко - противники Московської держави - взяли участь у повстанні проти Виговського, яке переросло в народне антифеодальне повстання. Опозицію організував за допомогою воевод та керівних старшин промосковської орієнтації наказний гетьман Іван Безпалый. В цей час Іван Сірко підняв повстання на півдні, оголосив гетьманом Юрія Хмельницького, організував напад на Крим. Хан поспішив туди і покинув Виговського, який не міг без татар продовжувати наступ на Москву.

Польське помічне військо, розміщене Виговським в Сіверщині, по старій пам'яті викликало таку ненависть, що в полках прихильних Виговському піднялось повстання. Поляків убивали і з ними загинув визначний одиумець Виговського Юрій Немирич - дуже освічений український шляхтич, якого вважали дійсним автором Гадяцької унії. Уманський полковник Михайло Ханенко з'єднався з січовиками Сірко і підняв повстання проти Виговського. Не хотіли його, хотіли Юрія Хмельниченка, як законного гетьмана.

Зійшлись в перших днях вересня 1659 року під містечком Германівкою два війська: Юрій Хмельницький з своїми і Виговський з своїми. Але майже всі козаки покинули Виговського і перейшли до Хмельницького, з ним зістались лише його наймане військо та поляки. Вчинили Раду й на ній кричали, що не хочуть піддаватися Польщі. Проти Виговського піднялось на Раді таке роздратування, що мусив віддати клейноди Юрію Хмельницькому і йти геть, аби не вбили.

І на цей раз була втрачена нагода визволити Україну від царського панування. За допомогою "ратних людей" Шереметьєва перебили кілька тисяч війська Виговського. Царський воевода Бярятинський влаштував лови на прихильників гетьмана. На шляхах до Києва поставили тисячі шибениць. Упродовж кількох років царські опричники винищили майже всю плеяду співпрацівників Богдана Хмельницького. Знищено всю численну родину гетьмана Виговського, в тому числі сім його братів. Ліквідовано творця концепції Великого Князівства Руського Юрія Немирича. Гетьманський канцлер, Немирич, тоді найбільш освічена людина у Східній Європі, був забитий його власними селянами, яких підбурили проти нього царські агенти. Запалало страхіття громадянської війни.

Новий гетьман думав ще поторгуватися з Москвою, добитися її невтручання в українські справи. Але Трубецької запросив Хмельницького з старшиною в Переяслав, аби там умовитись в усіх справах. В Переяславі гетьману було наказано посилати військо, куди цар велить, і без волі московського уряду нікуди не посилати, гетьмана заборонено перемінати без царського указу, московських прихильників заборонено карати без слідства московського. Воеводи московські крім Києва мали бути заведені також в Переяславі, Ніжині, Чернігові, Браสลіві, Умані. Ці умови зменшили ще гірше українську автономію, але Хмельниченко з своєю старшиною, опинившись в руках Трубецького й маючи перед собою ворожо настроєну раду і московське військо, не наслідились протестувати. Вони

покорилися, присягли - і затаїли гнів і злість, що Москва їх так обдурила.

А в 1660 році між Москвою та Польщею знову вибухнула війна за владу над Україною. Коли царські війська потрапили в оточення до поляків під Чудновом на Волині, Юрій зі старшиною не поспішали допомагати їм. Натомість молодий гетьман вступив у переговори з поляками, й коли росіяни зазнали нової страшної поразки під Чудновом, Юрій погодився на повернення України до складу Речі Посполитої. В цей момент і без того хаотична ситуація ускладнилась ще більше. На Правобережжі, де отаборилися Хмельницький з поляками, влада гетьмана лишилася незмінною, проте на Лівобережжі, що перебувало під контролем царя, козаки виступили проти Хмельницького, обравши наказним гетьманом Якова Сомка. Окупована польськими та московськими військами, розірвана на шматки соціальними конфліктами й чварами між політичними фракціями, Козацька Україна розділилася на дві окремі частини, кожна на чолі з власним гетьманом. Доба Руїни сягнула тепер свого апогею.

Гетьмани, та і вся українська старшина, не поміркували, в чім причина їх слабості, а московської перемоги - в їх відчуженні від народу, в тім, що свою політику вони будували як старий Хмельницький, на заграничних союзах, а не на свідомій допомозі і участі свого народу. Вони кидались далі від Москви до Польщі, коли стрічались з хитрою і своєкорисною московською політикою, обрахованою на погибель української свободи, і від Польщі до Москви, коли народ підіймався проти них, боячись польського панування. І від кожного такого їх хитання спадали нові біди на українську людність, зростала її неохота до дальшої боротьби, до старшини й її політики, і все затискався коло України залізний обруч польсько-московського панування. Історик Ключевський сказав: "История не учительница, которая учит, а воспитательница, которая наказывает за незнание истории". І це цілком слушно!...

Список використаних джерел та літератури:

1. Апанович О. Гетьман І.Виговський - тактик і стратег // Наука і суспільство. № 9-10. 1995. С.54-58.
2. Блок М. Апология истории или ремесло историка. М., 1973. С.79.
3. Горобець В. Битва під Конотопом року 1659 (Політичні аспекти воєнного протистояння України та Росії в середині XVII ст.). Розбудова держави. № 7. 1996. С. 55-59.
3. Грушевський М.С. Історія України-Русі. 4. Демкович-Добрянський М. Україна і Росія. Львів, "Просвіта", 1993.

Спалах гніву народного

На основі документальних джерел автор дає найновіший і найдостовірніший на сьогодні опис селянського повстання на Правобережній Україні в 1768-1769 рр. під проводом Максима Залізняка та Івана Гонти, яке, звичайно, називають Коліївщиною, або Гайдамаччиною. Показано, що в більшості історичних робіт і художніх творів це масове народне повстання, значення якого тяжко переоцінити, зводиться до звичайного розбою, грабунку, різні. Автор уточнює і спростовує ряд уставлених оцінок, пропонує свої висновки. Г.Ю. Храбан, "Спалах гніву народного", Київ, Видавництво при Київському державному університеті, 1989, тираж 1000 прим. Видано за рахунок автора. Книга є значно скороченим варіантом монографії (1800 сторінок машинопису), рукопис якої зберігається в архіві Історичного інституту НАН України.

Коліївщина очима науковця .

Умови життя в Правобережній Україні

За умовами Андрусівської угоди, укладеної в 1667 р. Польщею та Росією, значна частина українських земель залишилася в складі шляхетської Речі Посполитої, становлячи майже третину її території. Ці землі поділялися на шість воєводств: Руське, Белзьке, Волинське, Подільське, Брацлавське і Київське. Як і на основній території шляхта панувала і на підлеглих українських землях.

Нешадно визискуючи селян, магнати витрачали величезні гроші на будівництво палаців, утримання резиденцій, війська, на бали, прийоми, на подачки дрібній шляхті і дарунки костьолам. Пани жили в розкоші. Так, наприклад, власник Уманщини Францішек Силезій Потоцький витратив на весілля своєї дочки 253 тис. злотих - річний прибуток, одержаний з півсотні чималих сіл. Селяни відробляли до п'яти днів панщини на тиждень, а крім того ще працювали у маєтках панів, сплачували їм данину продуктами і грошима,

несли тягар державних податків. В зруйнованій війнами країні селяни мали право на податкові пільги, але фактично ці пільги у них відбиралися шляхтою.

Пани часто сварилися між собою, збройний напад феодала на маєток свого ворога (*pajazd*) був звичайним явищем. Терпіли ж від цього, в першу чергу, селяни. Великих збитків та знущань зазнавали вони і під час маневрів та постоїв війська: польські жовніри поводитися в українських селах неначе в завойованій країні.

На підвладних Польщі землях існувала ще одна прихована повинність - оренда. Кожен феодал мав монопольне право на пропінацію, тобто на виробництво і збут у своєму маєтку алкогольних напоїв. Самі поміщики, звісно, цим не займалися і здавали пропінацію в корчемну оренду, що приносило і без того заможній шляхті великі гроші. В деяких воєводствах "п'яні гроші" становили 75% всіх прибутків пана. Корчемний орендар (або його слуга - корчмар) поселявся в слободі від самого початку її заснування і ставав не тільки господарем корчми, винокурні та млина, але й набував великої влади над селянами. Всі селяни, надвірні козаки та священники мусили купувати алкогольні напої тільки у "свого" орендаря, тільки у нього молоти муку і дерти крупу, тільки йому продавати збіжжя, мед і віск. За порушення будь-якої з цих заборон стягувались величезні штрафи, конфісковувалось майно. Доволі часто поміщики просто примушували селян купувати горілку, назначали кількість горілки, яку родина мусила викупити у орендаря протягом року.

Селяни повинні були також ремонтувати греблю й млина, заготовляти і доставляти на винокурні дрова, жито, солод а також вивозити з винокурні напої. Поміщики нерідко надавали в розпорядження орендарів декілька селянських родин для виконання хатніх і господарських робіт.

В усій Речі Посполитій (а отже, й на підвладних їй українських землях) корчми орендували, як правило, євреї.

На цей факт звернув увагу К. Маркс, зауваживши, що ще король Казимир Великий (1333-1370) з метою запровадження в Польщі широкої торгівлі сприяв переселенню сюди "євреїв, спочатку в нову провінцію Червону Русь або Галичину, але незабаром це поширюється на всю Польську державу. Ці євреї захопили собі всі вигідні промисли і грошові операції, утвердились як міщанський стан між магнатами і дрібною знаттю з одного боку, селянами - з другого боку". З поширенням споживання горілки для лихварів-євреїв, "за їх стриманності це стає способом уярмлення народу".

Тож зрозуміло, що неприязне ставлення до євреїв-орендарів та корчмарів мало під собою не національне, а класове підґрунтя і не поширювалось на незаможних представників цього семітського народу.

Маєтки шляхта також часто здавала в аренду, але не євреям, а незаможним шляхтичам. Такий орендар - посесор нещадно обдирав селян, намагаючись одержати максимум зиску.

Православне населення зазнавало постійних і надзвичайно жорстоких релігійних утисків з боку урядових органів, шляхти та католицького духовенства. Католицизм у Польщі виявився надзвичайно могутньою ідеологічною реакційною силою, за допомогою якої ксьондзи спромоглися міцно запрягти селян-поляків у кріпосницьке ярмо, а також прищепити забобонній шляхті католицький фанатизм. Українська феодальна верхівка, дрібна українська шляхта ще до початку XVIII ст. покатоличилася і полонізувалася. Отже, експлуататорську частину населення на підвладних Речі Посполитій українських землях становили поляки, євреї та українці-католики.

Для українських селян по обидва береги Дніпра православ'я було традиційним світоглядом, об'єднуючим духовно-ідеологічним спадком, зв'язком з предками, православ'я єднало правобережне селянство з лівобережним.

Визнання унії для селян-українців, слушно виголошував І. Франко, "було рівнозначно їх зреченню від руської народності, їх спольщенню", а разом з тим втраті навіки надій на визволення з-під шляхетського ярма, за що боролися ще Богдан Хмельницький та Семен Палій. Отже, боротьба проти унії, за православну віру, яка в Польщі була проголошена схизмою (єрессю), відбивала в релігійній формі злободенну політичну ідею - ідею єдності українських земель. В тих умовах релігія стала, по суті, одним із найпотужніших засобів збереження українців як нації.

З метою зламати волю мас польська шляхта вирішила вдатися до жахливого повсюдного терору. Карателі ув'язнювали православних священників у тюрмі в Радомишлі, там їх тримали скутими по двоє в кайданах, виганяли щоденно на роботу прикутими до грабарок, а після роботи прилюдно били на базарному майдані. Кілька тисяч селян було зігнано дивитися на страту Данила Кушніра, який насмівся захищати від уніатів православну церкву. Кат прив'язав Кушніра до стовпа, обгорнув йому руки конопляним кужелем, осмолів і підпалив. Палаючий живий смолоскип звернувся до народу з закликом: "Православні християни! Не віруйте як уніати, вони прокляті й віра їхня проклята". Коли обгоріли руки, кат відтяв голову, почетвертував труп і спалив на багатті. Голову борця за віру настромили на палю. Тільки вночі вдалося викрасти голову і врочиство поховати її.

Селянське повстання під проводом Залізняка і Гонти

В 1968 році українське селянство Правобережної України під проводом січової бідноти знову, в який уже раз, піднялось проти панського гніту. Повсталі селяни вступали в козачі загони, керовані січовиком Залізняком, звільняли від шляхти та орендарів села і міста, займали фортеці і всюди встановлювали народне самоврядування. Агітатори повстанців ходили по всій Правобережній Україні, їх відозви до польських селян розходились по Коронній Польщі,

находячи серед них відклик. Повстанці боролись проти ворогів українського народу - барських конфедератів і широко надіялись на допомогу російських військ, посланих Катериною проти тих же конфедератів. Але підступно, зловживши довір'ям повстанців, російський козацький полк захопив загін повстанців з керівниками повстання - Залізняком і Гонтою. Після цього загони осмілілої шляхти та російські полки всюди вишукували повстанців, хватили винних і невинних, повстанців садили на палі, вішали на шибеницях і деревах. палили живцем. "Огнем і мечем" хотіла панська шляхта навек залякати український народ. Але тільки в 1769 р. панська Польща і царська Росія придушили повстання, яке тепер багатьом відомо під назвою "Коліївщина".

Коліївщина в історичній та художній літературі

Сталось так, що історія руху 1768-1769 рр. тривалий час висвітлювалась науковцями в основному за шляхетськими мемуарами. Вигадки конфедератів, шляхти, а також власні домисли щодо коліївщини поширювали і польські письменники. З кінця 30-х років XIX ст. розпочалась і перетворилась на справжню зливу публікація шляхетських мемуарів про повстання 1768-1769 рр., в яких дійсні факти тонуть у вигаданих. То ж не дивно, що навіть наукова література густо рясніла численними вигадками, а сам антифеодальний, національно-визвольний виступ українських селян поставав у вигляді жахливої "різні-коліївщини".

Поширенню вигадок про жахливу "різню-коліївщину", яку нібито вчинили українські селяни, сприяв вихід в 1807 році "Історії Польщі" Клода Рюльєра. Один із розділів третього тому цього дослідження називається "Історія запорожців або гайдамаків і різні на Україні". Рюльєр переказав, зокрема, вигадки стосовно виникнення Запорізької Січі: козацтво утворилося з усяких "розбійників", які повтікали сюди з усього світу, уникаючи

неминучої кари за свої злочини. Що ж до повстання 1768-1769 рр., то автор повторює численні фальсифікації шляхти та конфедератів. "Історія Польщі" неодноразово перекладалась і розповсюджувалась за межами Франції і стала основним джерелом для створення європейськими дослідниками історії повстання.

Першу історичну розвідку російською мовою про гайдамацький рух і повстання 1768-1769 рр. опублікував в 1845 р. історик А. О. Скальковський, який використовуючи ряд документів з архіву Запорізької Січі все ж в основу свого твору поклав мемуари і концепції шляхти. І народні месники, і учасники повстання для Скальковського були однаково "гайдамаками" - "людьми злочинними і жорстокими, що займались грабежем і розбоєм".

З гострою критикою праці Скальковського виступив відомий учений М.О. Максимович, назвавши цю працю "казкою" і справедливо зазначаючи, що в ній дійсність перекручена і перемішана з вигадками. Тоді ж Тарас Григорович Шевченко, обурений брехливим тлумаченням Скальковського визвольної боротьби українського селянства, написав на адресу цього історика:

Брешеш, людоморе!
За святую правду-волю
Розбійник не стане,
Не разкує закований
У ваші кайдани
Народ темний, не заріже
Лукавого сина,
Не розіб'є живе серце
За свою країну.

З концепцією Скальковського солідаризувався історик і письменник П.О. Куліш. За Кулішем у повстанні 1768-1769 рр. народ участі не брав, натомість "вся п'яна голота, все безглузде, ледаще, аморальне на Правобережній Україні було підняте на ноги в ім'я віри та свободи".

Та навіть після Жовтня , коли О. Гермайзе у 1924 р. вперше ввів до наукового вжитку документи з протоколами допитів Залізняка та його соратників, сам Гермайзе , а за ним деякі інші радянські історики вважали, що повстання 1768 р. було "ділом степового гультяїства, одірваного од хліборобства", що гайдамацький рух протягом усього ХУІІІ ст. "мав дуже близьке відношення до простого грабіжництва".

Історик К.Г. Гуслистий опублікував дослідження, в якому рішуче відкинув погляд дворянсько-буржуазної історіографії, за яким збройні виступи селян Правобережної України протягом ХVІІІ ст. визнавались "розбоєм. " Гуслистий назвав гайдамацький рух " революційною боротьбою селян, яка почалась з початку ХVІІІ ст на Волині і Західному Поліссі, а в другій чверті ХVІІІ ст. зосередилась на території Київського та Брацлавського воєводства". За традицією він відніс до гайдамацького руху і повстання 1768-1769 рр. зазначивши, що воно відоме з поміщицької й буржуазної історіографії під назвою " різні" або "коліївщини". Сам дослідник намагався ці терміни не вживати й учасників повстання називав, як і годиться, повстанцями, коли ж доводилось здатися до термінів "колії", "коліївщина", брав їх у лапки. Чи не першим Гуслистий підкреслював роль корчемної оренди (пропінації) у значному посиленні експлуатації українського селянства напередодні повстання.

В 1947 р. вийшов короткий історичний нарис Гуслистого "Коліївщина", який являв собою узагальнення попередніх праць з історії гайдамачини "як класової у своїй основі антифеодальної боротьби покріпаченого селянства". Автор правильно наголосив на тому, що розпочавшись у травні 1768 р. повстання набуло великого розмаху і тривало ще на початку 1769 р., вплинувши на розвиток селянського руху в 70-80 роках не тільки на Правобережній Україні але й на українських землях подвладних Росії а також "мало великі

наслідки в історії Польщі й України". Повстання на чолі із Залізняком і селянська війна під проводом Пугачова "були найбільшими народними рухами в Росії і на Україні в другій половині XVIII ст.

Прогресивний характер повстання на Правобережній Україні, його роль у боротьбі за возз'єднання з Росією, важливе міжнародне значення підкреслювались в матеріалах наукової сесії з приводу 200-річчя повстання 1768-1769 рр. Матеріали сесії, яка проходила в Умані, були опубліковані. Книга, про яку йдеться, творилась довго. Результатом майже 30-річної праці стала монографія обсягом понад 1800 сторінок машинопису, на основі якої зроблено цей стислий варіант. Автор працював в архівних відділах бібліотек Києва, Львова, Москви й Ленінграду, вишукуючи невідомі факти, дати, подробиці та деталі, без яких не може бути правди.

Автор уточнює, доповнює своїх попередників, спростовує багато помилкових оцінок і висновків, що й досі побутують в історичних публікаціях. По суті, ця книжка - перша на сьогодні найповніша, найдетальніша, документально обґрунтована розповідь про повстання українських селян, відоме під назвою "Коліївщина" (проф. П.М. Шморгун).

На основі надзвичайно кропіткої роботи з літературою автором було точно і переконливо уточнені або установлені дати і місця основних подій повстання, дій окремих повстанських полків, сотень і навіть окремих дат, установлені або уточнені імена і прізвища дуже багатьох повстанців. Зокрема автором була точно установлена дата початку повстання - 26 травня. До цього початок повстання датувався днем сутички повстанців з конфедератами 16 травня.

Було доказано, що зрадливим арештом керівників повстання Залізняка і Гонти в червні 1768 року закінчився лише перший етап повстання. Посилення шляхетського терору привело до поновлення дій повстанських загонів.

якими керували уцілілі від арештів полковники і сотники Залізняка. Новий вибух селянського повстання охопив майже всю територію, де в травні-липні вирували бурхливі події. Ліквідація більшості повстанських загонів в квітні 1769 р. ще не була остаточним кінцем селянського повстання, розпочатого під проводом Максима Залізняка, бо в кінці травня царські солдати вирушали в район Сміли та Павлочі, де з'явилися народні месники. Гайдамацькі ж загони діяли і в 1770 р.

Неправда, що в поході на Умань військо Залізняка захопило штурмом черкаський замок і зруйнувало його, неправда, що вивівши всіх православних з міста Сміли, повстанці підпалили місто і кидали в полум'я всіх поляків та євреїв. Просування вперед народно-визвольного війська перетворилось на триумфальний марш навіть без натяку на будь-який опір.

Особливо багато вигадок було написано про "звірства" в Умані. Так, наприклад, кількість забитих в Умані визначали в 12, 16, 18, 20 і більше тисяч, а шляхтич Крушельницький довів цю цифру аж до 85125. Основним доказом вірогідності великої цифри вважали те, що трупи вбитих заповнили криницю глибиною 200 сажнів (приблизно 427 м). Установлено, що глибина цієї криниці, єдиної криниці в Уманській фортеці, була всього 25 м., число ж вбитих в Умані і околицях не перевищувало 2 тис. Такі ж самі вигадки писались і про "звірства" в інших місцях України.

Гайдамаччина чи Коліївщина ?

Повстання це доволі часто помилково називають Гайдамаччиною. Гайдамацький рух виник на Поділлі на початку XVIII ст. і поступово охопив все Правобережжя. Цей рух був аналогічним опришківству на західноукраїнських землях. Сила опришків і гайдамаків полягала не стільки в кількісному складі, скільки в бойовому умілому керівництві. Тактикою гайдамаків і опришків були партизанські дії окремих загонів.

Немає ніяких підстав ототожнювати антифеодальний, народно-визвольний селянсько-козацький рух на Україні в 1768-1769 рр. з гайдамацьким, тобто стихійно-месницьким рухом. На користь такого висновку свідчать суттєві риси діяльності народно-визвольного війська під проводом Залізняка, а саме :

певна організація підготовки і здійснення повстання, **існування більш-менш продуманого плану** дій на перспективу,

непогана організаційна структура війська з належним рівнем дисципліни та підпорядкованістю всіх його ланок централізованому керівництву в особі полковника Залізняка,

виразна антифеодальна спрямованість дій повстанців з ідеалом "життя без пана",

не "розбій", а планомірне встановлення на визволеній території народного самоврядування,

не "грабіж", а експропріація панського і церковно-католицького майна з подальшим розподіленням значної його частини серед справжніх виробників матеріальних благ, тобто селян та міщан,

боротьба проти духовно-релігійного гніту, за скасування на українських землях різновиду католицизму - уніатства та відновлення віри батьків і дідів - православ'я,

втягнення до дій повстанців величезних соціальних сил, тобто повстанці були виразниками інтересів найширших народних мас,

відсутність у ході повстання масових проявів "звірчачої жорстокості" та підхід до людей не за національною, а за класовою ознакою **прагнення до здійснення віковичної мрії** українського народу - вивільнитися з-під іноземного панування.

Польська шляхта з презирством називала повстанців коляями або різунами. Події в Умані під час повстання називались Уманською різнею (Жезь Гуманська), в польській літературі появился і упевнено вживається

образливий термін Коліївщина. Це, напевне, одна з основних причин різко негативного відношення автора книжки до терміну "Коліївщина".

Хоч повстання 1768-1769 рр. зазнало поразки і селянство навіть ціною великих жертв не добилося поліпшення умов свого життя, боротьба його не була марною, не зникла безслідно в калейдоскопі подальших історичних подій. Повстання не тільки було складовою ланкою селянського руху в Європі в другій половині XVIII ст., - призвівши до загострення і без того надто ускладнених міжнародних відносин, воно стало і складовим елементом загальноєвропейської історії, набуло великого міжнародного значення, справивши, зокрема, помітний вплив на становище в Польщі. В 1768-1769 рр. по Мазовії, Малопольщі, Серадському воєводству прокотилася хвиля селянських заворушень, а в Литві в ці роки дійшло навіть до локальних селянських повстань. До 1793 р. , тобто до другого поділу Польщі, Правобережна Україна залишилася запальним вогнищем у Речі Посполитій, заохочуючи своїм бунтівничим прикладом польських селян, навчаючи їх застосуванню гостріших форм опору поміщикам.

Виступ українських селян під проводом Максима Залізняка і в XIX ст. продовжував справляти вплив на розвиток міжнародної громадсько-політичної думки. Пісні і перекази про Максима Залізняка та його соратників стали могутньою ідейно-пропагандистською зброєю в арсеналі селянства, закликаючи до непримиренної боротьби проти панів.

Список використаних джерел та літератури:

1. Апанович О. Гетьман І. Виговський - тактик і стратег // Наука і суспільство. № 9-10. 1995. С.54-58.
2. Блок М. Апология истории или ремесло историка. М., 1973. С.79.
3. Горобець В. Битва під Конотопом року 1659 (Політичні аспекти воєнного протистояння України та Росії в середині XVII ст.). Розбудова держави. № 7. 1996. С. 55-59.
3. Грушевський М.С. Історія України-Русі.
4. Демкович-Добрянський М. Україна і Росія. Львів, "Просвіта", 1993.

Наукове видання

Олег Храбан

Україна

Після Переяслава

**За редакцією
доктора історичних наук, професора, академіка,
завідувача Відділення «Християнська Історія»,
завідувача Кафедрою Українознавства,
директора Інституту Східної Європи
Університету «Львівський Ставропігон»
В.С.Ідзьо**

Подано до друку 2.09.15 р.

Підписано до друку 22.09.15 р.

Формат видання 60/ 84 1/16. Папір офсетний.

Умовн.друк.арк.10,25

Зам.56. Тираж 300 екз.

Львів,

**Видавництво Університету «Львівський
Ставропігон»,
2015р.**

**Професор Олег Храбан, вчений секретар
Українського державного університету та
Українського Історичного Клубу міста Москви**